

ELEK TIBOR

Az önmetaforák születése és alkonya

(KÍSÉRLET)

E dolgozat, amint a címe is előrejelzi, egy olyan helyzetértékelést vesz alapul, mely szerint a mai kisebbségi magyar irodalmakban az önmetaforák kora a végéhez közeledik. Mivel a dolgozat írója ezt többé-kevésbé tényként érzékeli, a továbbiakban nem elsősorban a kijelentés valóságtartalmának igazolására törekszik, sokkal inkább érdeklik a jelenség okai. Az, hogy miért vannak eltűnőben azok az önitéletek, hivatástudatot és feladatmegjelölést kifejező fogalmak (értékjelképek, létszimbólumok), amelyek egy-egy korszakban meghatározzák ezeknek a magyar irodalmi részeknek a főladatát, irányát, közösségteremtő erőt képviseltek és irodalmi mozgalmakat sarjztattak ki, s különböző nemzedékeket jellemeztek az elmúlt hetven év alatt¹. A magyarázatkeresés során indokoltnak látszik felidézni a kisebbségi ideológiák és az önmetaforák keletkezési mechanizmusait, funkcionális működési sajátosságait. A szűkre szabott terjedelmi keretek azonban nem teszik lehetővé a vitákkal tarkított sorsuk végigkövetését napjainkig, s a módszeres politika- és irodalomtörténeti, szociológiai és esztétikai háttérelmzéseket sem, így a dolgozat a tudományos alaposág és következetes építkezés helyett szűkségszerűen vállalja a vázlatosságot és töredékességet, a sűrű hivatkozások közepette térben és időben történő esszéisztikus csapongást.

*

A nemzetnek és az irodalomnak az az „egészséges társadalmakban” természetes és organikus kapcsolata, amiről T. S. Eliot szól egyik esszéjében² a kelet-közép-európai népek elmúlt évszázadokbeli története során jellegzetes deformáción ment keresztül. A nemzetné válás folyamatában, a nemzeti öntudatra ébresztésben az irodalomnak mind keleten, mind nyugaton jelentős szerepe volt, de térségünkben a társadalmi fejlődés megrekedése, a nemzeti önállóság korlátozottsága vagy hiánya, a sajátosan, felemásan zajló polgárosodás, tehát a modern polgári nemzet társadalmi struktúrájának és a hozzá tartozó jogi, politikai, kulturális intézményrendszernek a hiánya következtében ez a ki-tüntetett szerep konzerválódott. A magyar irodalom például egészen századunk húszas, harmincas éveig leginkább a nemzeti szellem és identitás legfontosabb letéteményese, a társadalmi, politikai küzdelmek élharcosa, a nemzeti közösség sorskérdéseinek megfogalmazója volt. Ettől kezdve azonban, elsősorban a Nyugat-nemzedékek tagjainak munkássága következtében, az irodalom lényege, szerepe társadalmi funkciója effajta hagyományos értelmezésének egyeduralma megtört, igaz, a népi írók és szellemi örököseik folytonosságát mindmáig biztosították. Az ötvenes-hatvanas évekbeli, a hetvenes évek közepéig jelentős értékeket teremtő feltámadása után, az irányzat hetvenes évek végi, nyolcvanas évekbeli háttérbe szorulását, térszerzését egyértelműen jelezte a figyelemre méltó, a magyar irodalom fejlődésvonalait alakító diszkurzusba érdemileg beleszólni képes művek egyre nyilvánvalóbb hiánya. Ebbe a némileg leegyszerűsített és sarkított, paradigmaváltással záruló folyamatba tendenciáit és végeredményét tekintve beilleszthető a határon túli magyar irodalmak történeti alakulása is, de vannak további elemzéseket érdemlő jelentős eltérések is.

Trianon után az új országhatárokon kívül rekedt magyarságot mindenütt váratlanul érte a megszokott többségi pozíciót felváltó kisebbségi helyzet. Az első évek megdöbbenése, tehetetlenségérzete, meneküléshulláma után a helyi értelmiség mindenütt hozzálátott a kisebbségi nemzetközösség életfeltételeit biztosító önálló társadalmi, politikai, kulturális intézményrendszer megteremtéséhez. Ez Erdélyben sem volt könnyű, ahol pedig az évszázados részleges és változó különállásnak voltak bizonyos hagyományai, és a városi élet, a polgárosodás is előrehaladottabb volt, nem beszélve a kulturális központok, műhelyek meglétéről. A felvidéki magyarság akkori szellemi életét így jellemezte később Szvatkó Pál: „amikor eljött az államfordulat, mint a levágott láb, élettelenül maradt a helyén.”³ A vajdasági magyarok nem kevésbé kilátástalannak tűnő helyzetével szembesült Szenteleky Kornél ismert versében: „Ugart kell törnünk, makacs, gazos ugart, / csontos kemény, közönyös kérget, / mely alatt halottá hülve hever / a Lelkiismeret... Azt is tudjuk, hogy mi aratni nem fogunk, / mi csak ugart törünk, mert ugart kell törnünk, / szegényes ekével, üres tarisznyával / átokkal és hittel, holnapok vágyával, / kinnal, kedvvel, gúnnyal, gonosz szelek ellen...” (*Ugart kell törnünk*). A „gonosz szelek” mellett minden korábbi nyilatkozat és minden későbbi hangzatos deklaráció ellenére a többségi nemzetek kormányai sem igyekeztek megkönnyíteni a magyarság önszerveződését, önmagára találását. Nemhogy a kisebbségi, '45 után nemzetiséginek nevezett jogokat biztosították volna a magyarok számára, de tudatosan, újra és újra a nemzeti azonosságtudatuk megtörésére, erőszakos asszimilálásukra törekedtek, természetesen országoként és koronként változó eszközökkel. Ilyen körülmények közepette a művelődés szerkezete nem válhatott tagolttá és teljessé. A kisebbségi politikai, közjogi képviselő, a tudományosság, a felsőfokú oktatás korlátozottsága, illetve hiánya következtében az irodalom ahhoz hasonló helyzetbe került, és hasonló szerepvállalásra kényszerült, mint a nemzeti öntudatra ébresztés korában: a szellemi, kulturális élet mindenese lett. Az írók felelősségérzete, küldetésudata szükségszerűen erősödött fel, s nem teljesen alaptalanul érezhették azt, hogy a kisebbségi közösség a nemzeti hagyományoknak megfélemlően tőlük várja a választ az új helyzet kihívásaira. Úgy gondolták, a helyben maradáshoz, a korlátozott élet, a jogfosztottság elviseléséhez, a nemzeti azonosságtudat ébrentartásához, illetve újrafogalmazásához és a passzív rezisztenciából kilépő cselekvő építkezéshez olyan erkölcsi alapelvekre, eszmékre, ideológiára van szükség, amelyeket a kor kisebbségi magyar politikusai és pártjai maguk nem képesek kihordani. Így viszont óhatatlanul bekövetkezett az ideológiaigártás és az irodalomteremtés, az ideológusi és az írói szerepek összecsúsítása, összekeveredése. Erdély magyarságáról írja Czine Mihály, hogy „szinte éveken keresztül az írás lázában élt”, de ez éppúgy érvényes a felvidéki és a vajdasági magyarságra is. Mint az is, hogy a kisebbségi sorban a helybeli és a hazatérő írástudók íróként szinte újjászülettek, „többjükben a helyzet tudatosította a művészt”.⁴ Nemcsak Áprilyban, Tompában, Kós Károlyban, de Győry Dezsőben, Szenteleky Kornélban szintúgy. Az sem véletlen, hogy mindhárom területen nagy problémát jelentett az irodalomalapítás lázának elmúlta után a magyarság megmentése érdekében önmagukat művészeknek érző és kikiáltó dilettánsok hadának visszaszorítása.

Természetesen nem lehet itt céloim a többféle írói helyzetudatosítások és önmeghatározások sokszor igen összetett ideológiáinak és irodalmi alakzatainak sokszempontú bemutatása, csupán azokat a közös, általánosítható jegyeket keresem, amelyek mai megítélésük és mai háttérbeszörülésük szempontjából fontosnak látszanak. A két háború közötti kisebbségi magyar kultúrák legbonyolultabb, legnagyobb hatású és

máig legvitatottabb jelensége kétségtelenül a transzszilvanizmus, az erdélyi magyarság kisebbségi tudatának ideológiai formája. Ami funkcióját tekintve egyszerre volt szellemi önvédelem, vigasz-ideológia,⁵ az új helyzet vállalását (a helyben maradást) hirdető, közösségi tudatot erősítő erkölcsi eszme⁶ és etikai imperatívuszokat megfogalmazó cselekvési program.⁷ Vele szemben már a kortárs, illetve harmincas évekbeli bírálatokban megjelent az a legfőbb politikai, ideológiai nézőpontú vád, ami napjaink kritikáiban is nagy hangsúlyt kap. Még a transzszilvanizmusról legdifferenciáltabb képet nyújtó, de leginkább mégis az érdemeit hangsúlyozó Pomogáts Béla is azt írja 1983-as monográfiájában: „A transzszilvanista ideológia az erdélyi történelem haladó hagyományait mozgósította és a reális nemzetiségi elhelyezkedést segítette. Mitikus elemei révén azonban jelen volt benne a valóságtól való elfordulás, a politikai illúzióteremtés veszélye is.”⁸ Cs. Gyimesi Éva 1985-ben írott *Gyöngy és homok* című irodalomtörténeti értekezése amellett, hogy összegezi a korábbi kritikák elemeit, új szempontokat is előtérbe állít. Célja, amint az 1992-es első kiadás előszavában bevallja, épp az volt, hogy rámutasson „ennek az eszmeiségnek az utópikus, mitikus jegyeire, amelyek elfedik a kisebbség valóságos politikai érdekeit, és a helyzet megnyugtató rendezésére irányuló stratégia helyett illúziókkal kárpótolnak”.⁹ A transzszilvanizmus ellentmondásos értékszerkezetének, a helyzettudat és az azonosság-tudat közötti feszültségnek a feltárása után elemeire bontja a szerző a romániai magyar irodalomban újra és újra megjelenő ideológus, erkölcsi többletjelentést hordozó, a szenvedést értékévé nemesítő motívumok, szimbólumok alapképletét, a gyöngykagyló-szimbólumot, amivel „a kagyló védekező reflexének folyamata kisebbségi sorsképletté, a nehézségek ellenére vállalt tudatos értékteremtésé emberiesül”.¹⁰ Bemutatja azt a lelki, tudati mechanizmust, melynek során a mű pótszerűre válik, ami kárpótolni látszik a kisebbségben élő írástudót lehetőségeinek korlátozásáért. Már a „teremtő fájdalom” költőjéről, Áprily Lajosról szóló tanulmányában írja a kolozsvári irodalomtörténész, hogy az a fajta kisebbségi magatartás, amelyet a költő is képvisel, „az aktív politikai küzdelem helyett a kisebbségi humánus érvényesítésében teljesedik ki, tehát az erkölcs erejével kompenzálja az érdekvédelmi, jogi küzdőképesség hiányosságait”.¹¹ Ugyanezt az erkölcsi értékorientációt, az áldozatvállalás, a szenvedés értékét állítják követendő eszményként a kisebbség elé a helytállás más költői szimbólumai is, például a „magányos fenyő” (Tompai Mihály), a „romon virág”, a „karszti föld”, „karszti sors” (Reményik Sándor) stb. S ugyanennek a szükségből, a kényszerből erényt kovácsoló, a szenvedéstudatból küldetéstudatba átcsapó gondolati-lelki mechanizmusnak az ideológiai és irodalmi produktumaival találkozhatunk a két világháború között a Felvidéken és némiképp a Vajdaságban is. Nem véletlenül, amit az is jelez, hogy az *Erdélyi Helikon* hasábjain egy felvidéki magyar író, Sziklay Ferenc írja le először: „ebben a tragikus helyzetben csak a szellemi értékek igazgyöngye, mely fájdalom által születik, biztosíthatja a megnyugtató katarzist, a szenvedés árán szerzett életjogot.”¹²

A csehszlovákiai magyarság körében a történelmi hagyományok hiánya és a szellemi-kulturális élet fejletlensége következtében a transzszilvanizmushoz hasonló gazdag eszmevilág helyett csak egy-két alapelvre épült az egyébként is jóval szűkebb körben ható ideológia. A szülőföld szépségének felismerése és a hozzá való hűség alapértékké nyilvánítása természetesen, ha nem is az ideológiában, de az irodalmi művekben ott is jelen volt, ugyanakkor a regionalizmus gondolata helyett inkább egyfajta elvont egyetemesség és humanizmus eszme hódított, de a harmincas évek végén a „vox humana” gondolata jegyében az együtt élő népek testvériségének elve is hangot kapott. Ami

Erdélyben kisebbségi humanizmusként fogalmazódott meg, vagy a kisebbségek példa, modell értékű szerepeként, például Makkainál, Reményiknél („mi ma is nőni vagyunk képesek, mint az a bizonyos pálma a súly s a kő alatt. Kisebbségi mivoltunkat a régi Makkaival szólva: mártír-példának és tanító-küldetésnek valljuk önmagunkon túl, többségi nemzetek számára is.”)¹³, az a Felvidéken már egyenesen kisebbségi messianizmusként jelent meg. A megnyomorított kisebbségi létezés nyomán kialakuló lelki atmoszféra a szabálytalan életerzések és helyzettudatok melegágya lett. „Az erkölcsi titanizmusként, heroikus küldetéstudatként jelentkező magasabbrendűségi komplexus”¹⁴ itt a kisebbségi messianizmus magatartásában formálódott meg. „Kiestünk egy változatlanul hitt, beidegzett nagy közösségből, az ezeréves Magyarországból: az édesanyát vesztett árvák sorsa lett a miénk. Magunkra maradtunk, és begubóztottunk. De épp itt, a passzivitásban fordult csodájára aktivitásba helyzetünk: a világ hangja elől el nem zárkozhattunk, világosság, újság, más-ság áradt felénk és belénk. És egyszerre többet láttunk magunknál, és többek lettünk kicsinységünknel. A világ többletével, színeivel, hangjaival, valóságaival, szépségeivel és jajaival telítődöttünk. Magyarságunkat a világ hullámhosszára állítottuk be, és többé nem lehettünk egyedül, de elkötelezett egyformák: emberiség tudói, emberiség vállalói és hirdetői: a vox humana megszállottai és realistái. A minimum – a kisebbségi helyzet – maximumra kényszerített és képesített. A mondanivaló a nálunknál nagyobb közösséget szolgálhatta.” – írja jóval később de továbbélő hittel még 1968-ban is Fábry Zoltán.¹⁵ Ennek a rekompenciációs hamis tudatnak, torz, megtévesztő létértelmezésnek első számú irodalmi megjelenítője Győry Dezső, az *Újarcú magyarok*, a *Kisebbségi Génusz*, az *Emberi hang* szerzője. Egyik kevésbé ismert és ritkábban idézett cikkében az írók és az irodalom helyét is kételyt nem ismerően jelöli ki ebben az új világban: „Magyar elrendeltetésünk megtalálása a kisebbségi sorsszenvedés értelmé és célja... Mi, szlovenszói magyar írók vagyunk azon, akik ennek a ráeszmélésnek a kínzó muszáját az összes magyar írók közül a legmélyebben szenvedjük magunkban, ennek a lelkiismeret-fölbredésnek vagyunk előfutárai. És az új magyarság arcának megrajzolása és megmutatása után mibennünk és általunk ébred föl az a magyar lelkiismeret, amelynek szava már elindítja ezt a népet a sorskitöltő misszió el nem hagyható útjára... Higgyetek el egyet: az újarcú magyarság teremtetését, melyre az emberiség javáért rábízta egy kor egy kultúra nemzethivatást betöltő teremtető munkáját. Ez a magyarság európai missziója. Ennek a hitnek legjobb melegágya a szlovenszói magyarság és irodalma lesz. És kell is, hogy legyen.”¹⁶ Fábry Zoltánnál a „szlovenszói küldetés” és a „vox humana” gondolata az „emberirodalom”, majd a „valóságirodalom” programjával kapcsolódott és keveredett össze. Anélkül, hogy belebonyolódna most ezeknek az ellentmondásos és az időben is változó tartalmú fogalmaknak és egymáshoz való viszonyuknak az értelmezésébe, annyit a továbbiak miatt is mindenképpen szükséges megemlíteni, hogy ez a szemlélet a „korparancsra” hivatkozva az irodalom lényegét és funkcióját végtelenül leegyszerűsíti, sőt durván korlátozza valamely eszme (legyen bár elvont vagy szocialista humanizmus az), valamely érdek (legyen bár nemzeti, nemzetiségi vagy osztály és pártérdek) szolgálatára. Az emberirodalom és a valóságirodalom elmélete nem esztétikai kategóriákban gondolkodott, hanem erkölcsi posztulátumokban, eszmei-politikai elvárásokban.¹⁷ Fábry közírói, kritikusi gyakorlatában az irodalom eszközzé, a szó fegyverré vált,¹⁸ erkölcsi és szociális felelősségérzete fanatizmussá, eszmei elkötelezettsége dogmatizmussá torzult, nem véletlenül nevezték a harmincas évek elején „Szlovenszko rémének”.¹⁹

„Az igazi írónak élnie kell a mában. Bele kell kapaszkodnia az idő, a talaj, a tények, a társadalmi adottságok pozitívumába... Az író már nem csupán művész, a mai

írói elhivatottság már sok tekintetben etikai irányú.” – ezt már a vajdasági Szenteleky Kornél írja az *Akácok alatt* című 1933-as tanulmányában, amelyben a couleur locale-lal kapcsolatos nézeteit foglalja össze.²⁰ Öt-hat évvel azelőtt még tagadta a Dettre János által felvetett helyi színeket és a sajátos vajdasági lelket,²¹ s hogy többek között a transzszilvanizmus eszméinek, és az erdélyi Vallani és vállalni vitának a hatására változott meg az álláspontja, azt Bori Imre a nemrég megjelent Szenteleky-monográfiájában meggyőzően bizonyítja. Berde Mária felhívását és iránymutatását a vajdasági magyar irodalomra is érvényesnek tartja, s már az 1932-es *Írói felelősségünk* című cikkében is az írástudók társadalmi kötelezettségeit hirdeti: „Adott-e valamit az író írásával népének? Vállalta-e népének sorsát, baját, problémáit és vágyvilágát... Itt most nem külsőségekről van szó, helyi színekről, bácskai tájképről és felszínes hatásokról. Itt arról van szó, hogy a kisebbségi író átérzi-e írói felelősségét, mely reá fokozott súllyal nehezedik.”²² A Szenteleky által megfogalmazott couleur locale-elmélet tehát nem az erőltetett helyi színeket várja el a kisebbségi magyar írótól, hanem a vajdasági magyar valóságba való gyökeret eresztést, a hely és az idő kötöttségeinek, a kisebbségi sorsnak a megjelenítését. Szenteleky a helyi sajátosságok hangsúlyozása mellett sem mondott le soha az egyetemesség igényéről, de a külsődleges elvárások, a nem-irodalmi célok már az ő programjában is háttérbe szorították az esztétikai célokat, Utasi Csaba szerint ez adott lehetőséget arra, hogy az elmélet későbbi hívei körében egy olyan változata nyerjen teret, mely a regionális bezárkózást teszi meg eszménynek.²³ A couleur locale elmélete éppúgy a nemzetiégi azonosságtudat újrafogalmazása, a kisebbségi közösséget egységesítő védekező magatartás kialakítása jegyében fogant, mint a transzszilván és a kisebbségi messianisztikus gondolatok, de még annyira sem vált tömegeket mozgósító ideológiává, mint azok, megmaradt egy szűk hatókörű irodalmi programnak, illetve elvárásrendszernek. Amit ráadásul már a születése pillanatától vitattak, megkérdőjeleztek, például Havas Emil az alkotói szabadság védelmében, Szenteleky halála után a *Kalangya* élére került Szirmai Károly pedig az immanens esztétikai értékre hivatkozva már félre is tette, igaz, hogy a negyvenes évek elején, amint Herceg János vette át a lap szerkesztését, a regionalizmus irányába terülő „helyi színek”-elmélet ismét irányadóvá vált.

Hasonló kritikákban, támadásokban természetesen szere volt a transzszilvanizmusnak és részben a Győry-Fábry-féle messianisztikus programoknak is. A nemzeti türelmet és az együtt élő népek egymásra találását hirdető „erdélyi gondolat” a valóságos társadalmi, politikai helyzet és a jobboldali eszmék előretörése következtében már a húszas évek végén, harmincas évek elején válságba jutott. A „Vallani és vállalni”-vita, Makkai Sándor és mások megújulást hirdető programja, Gaál Gábor és az ún. második erdélyi nemzedék tagjainak (Jancsó Elemér, Szemlér Ferenc) kritikái, a „Nem lehet”-vita ráirányították a figyelmet a transzszilván eszmekör ellentmondásaira, romantizmusra, hamis pátoszára, igaz, hogy ugyanakkor néhány elemét, például a kisebbségi humanizmus gondolatát, a kisebbségi sorskérdések megjelenítésének, a valóságábrázolásnak az igényét megújítva, szociális, demokratikus elvekkel gazdagítva továbbvitték. A felvidéki géniuszok és messiások álmaira és ábrándjaira is kijózanítólag hatottak a harmincas évek gazdasági, politikai viszonyai. Nem véletlen Fábry és a Sarlósok irányváltása sem a tényirodalom, a valóságirodalom felé, igaz, hogy ebben és a túlzásaiban a baloldali, kommunista ideológia hatása is nagy szerepet játszott. Szvatkó Pál figyelmeztetett is már annak idején a baloldali frázisok esztétikai értéket alábecsülő művészetellenes és tulajdonképpen valóságellenes voltára.²⁴

A fenti történetük ismeretében akár meglepő és külön tanulmányokat érdemlő is lehetne az a tény, hogy a kisebbségi ideológiák és önmetaforák az 1945 utáni évtize-

dekben, ha módosulva is, ha különböző alakváltozatokban is, de ha másban nem, legalábbis a szolgálatelvű írói magatartásban búvópatakszerűen továbbéltek a kilencvenes évekig. Az első számú magyarázat erre nyilvánvalóan az lehet, hogy a kisebbségi egyén életének lefokozottsága, korlátozottsága, a kisebbségi közösség sorskérdései alapvetően mit sem változtak az új társadalmi rendszerben, így a kisebbségi író és irodalom hagyományos szerepvállalása is továbbélhetett. Paradox módon, de ugyanakkor hozzájárulhatott ehhez, különösen az első évtizedekben, a nemzetiségi kérdés szocialista (a megbékélést deklaráló) megoldása és a szocializmus(ok) irodalompolitikája is, például a kollektivitás, a népszolgálat frázisával, vagy a maga szocialista realizmusával, amely a valóságábrázolást, a valóság visszatükrözését éppúgy eszmei és esztétikai alapkövetelménnyé ette, mint a kisebbségi irodalmi programok, még ha a kétféle valóságkép között nagy különbségek is lehettek. Arról nem is beszélve, hogy a nép-, haza-, szülőföldszeretet szocialista elvárását kihasználva, a kor hamis vagy hiteltelenül képviselt értékeivel szalonképes irodalmi formában lehetett szembeállítani a szülőföld-, a táj-, anyanyelv-kultusz és mitológia révén a kisebbségi közösség számára identifikációs erőt jelentő valóságos értékeket, ahogy például sok szlovákiai, kárpátaljai magyar költő, író, vagy Sütő András és a neotranszszilván líra képviselői (Farkas Árpád, Magyar Lajos) tették a hetvenes években. A szocializmus a maga szabadsághiányos viszonyaival, a cenzúra hol (mikor) gyengébb, hol (mikor) erősebb jelenlétével még nyelvileg, az irodalmi kifejezőmód tekintetében is az önmetaforás hagyományok folytatására, szimbólumokban, utalások, metaforikus eljárásokban gazdag beszédmódra készítette az alkotókat. A hagyományos törekvések továbbélésében szerepet játszhatott a kisebbségi irodalmak hazai fogadtatása, visszhangja is, amelyben a legutóbbi évekig meghatározó volt a szülőföld-ábrázoló, kisebbségi sorsfaggató, a közösségi elkötelezettségű, szolgáló irodalmi irányok iránti elfogultság. Ennek ad hangot például Pomogáts Béla is a *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban* című 1987-es kötetének bevezető szövegében: „A romániai magyar író általában biztos alapokon nyugvó identitástudattal végzi munkáját, az alkotó tevékenységet nem pusztán önkifejezésnek, önmegvalósításnak tekinti, hanem szolgálatnak is, amely mindenek előtt egy etnikailag, történelmileg és kulturálisan meghatározott emberi közösség kollektív tapasztalatát önti formába, törekvéseit szólaltatja meg.”²⁵ M. Takács Lajos még az 1990-es *Vergődő szél* című kárpátaljai magyar irodalmi antológia utószavában is ezt írja: „...igaz, hogy némely írásaik, »húszasoké« és »negyveneseké« egyaránt, még ma sem mentesek olyan hibáktól, amelyeket a szovjet-orosz irodalom alkotóinak legjava már a hatvanas évek elején leküzdött. Viszont – s ezt 1978 óta személyesen is gyakran tapasztaltam – többségük biztosan és tágasan tájékozódik, lelkes, tisztességes, véleményében őszinte, és ami a legfontosabb: az irodalmat *szolgálatként* éli meg.”²⁶ Azt hiszem, ez a fajta irodalomszemlélet nem igényel kommentárt.

Itt az ideje viszont, hogy gondolatmenetünk terébe bevonjuk a kevésbé ismert kárpátaljai magyar irodalmat, amiről érdemben csak a hatvanas évektől beszélhetünk, ugyanis ekkor kezdett kilábalni a sematikus szemléletből és alkotói módszerekből. Előbb a Forrás Stúdió fiataljai, majd a József Attila Stúdió újabb nemzedékei léptek fel azzal az igénnyel, hogy a történelmi, szellemi hagyományok feltárásával gazdagított kisebbségi helyzetadatnak, a „kárpátaljiság” sajátos jegyeinek irodalmi kifejezésformáit kidolgozzák. A szovjetunióbeli viszonyok természetesen nem tették lehetővé önálló társadalmi, művészi ideológia, program létrehozását, de a hetvenes-nyolcvanas évek költészetében az életérzésnek, a helyzetadatnak, az önmeghatározásnak a transzszilvanizmussal rokon jegyeivel, motívikaival találkozhatunk. Szemléletesen tükrözi ezt az

1994-ben *Töredék hazácska* címmel megjelent antológia, amely épp az anyanyelvről, a szülőföldről, a kisebbségi sorsról valló versekből válogat. Megtalálhatók itt a szülőföld szépségeinek, megtartó erejének himnuszai, a nemzeti sorsba ágyazott helyi történelem idézései és a megalázó, méltatlan kisebbségi létformával, az otthontalanság-élménnyel való heroikus szembenézés mellett, a megmaradás érdekében felfokozott alkotói szereptudat, a teremtő fájdalom, a túlélő hit vallomásai is: „S akkor tisztán, megújult kedvvel / indul harcba a fergeteggel. / Lába nyomán virágok nőnek: vigasznak, sorsnak, temetőnek.” (Füzesi Magda: *Fohász a szülőföldhöz*); „Kell tehát az időtlen vers ide, / kell a verejtékkel szült festmény” (Kószeghy Elemér: *Maréknyi haza*); Hatalmas hittel hisszük mégis, / hamarost lesz majd visszaút, / és a tengertől visszakapunk / lobogót, varfokot, falut.” (Vári Fábrián László: *Útban Törökország felé*). A természeti motívika itt is jellegzetesen az alkotói önmeghatározás, a küldetéstudat kifejezésének eszközévé válik, mint Erdélyben, csak például a táji adottságoknak megfelelően, a magányosan álló fenyő metaforája szerepét itt az akác, a jegenye tölti be: „rémület-sárgán föllángol az arcom / akác vagyok én is szakadó parton / kifordult-gyökérkoszorú-zuhanás / vigasz / elhullott szél-űzte magvak / valahol talán zölden fölfakadnak / új lomb új remény újra szakadó part –” (Nagy Zoltán Mihály: *Őszi sorok*); „Testünk a szélnek ellenáll, / mert küldetés ez, hatalom. / Vándor szól, köszön, ránk talál, / kis jelek vagyunk az úton.” (Füzesi Magda: *Akác*); „de meginogva / mégis lábunkat vetjük ez ibolyányi földön / hol már hazaárulás / egyetlen terpeszállás / hát inkább állunk jegenyés vigyázba / fiainknak a talpalatnyi hazát / keservvel híven megvigyázva” (Balla D. Károly: *Tövisek között*).

A kisebbségi nemzetközösség összetartozás-érzését erősítő, nemzetiségi azonosság-tudatának elmélyülését szolgáló irodalom megszületését Kárpátalján is magyarázhatjuk a „korparanccsal”, az önszerveződést, a természetes önkifejezést és érdekérvényesítést korlátozó posztsztálini viszonyokkal, de a létrejöttében már feltehetően szerepet játszottak a két háború közötti minták, illetve azok az egyidejű hatások, amelyek a magyarországi népi, közösségi elkötelezettségű és az erdélyi neotranszszilván irodalom (például a második Forrás-nemzedék) irányából érthették. Míg azonban itthon és a szomszéd országok magyar irodalmában az említett irányzatok szerepe, súlya egyre csökkent, addig Kárpátalján egészen a kilencvenes évek elejéig a fent jellemzett volt az uralkodó hangütés. Ekkortól azonban olykor már a szellemi élet helyi mindeneseinek lírai konfesszióiban is megjelennek, a helyben maradás parancsa mellett, a tévhitekből, vágyálmokból való kijózanodás, a felfokozott szereptudatról, az „önmetaforázó” hajlandóságról való lemondás hangjai. Az ön- és közösségerősítő vers helyett pedig itt is az illúziótlan helyzetfelmérésre törekvő esszé, publicisztika kerül inkább előtérbe (lásd például Balla D. Károly: *KIS/ebbségi/ MAGYAR SKIZOFRÉNIA* című kötetét!).

Az évtizedfordulón, a kilencvenes évek elején Erdélyben, a Felvidéken és bizonyos szempontból a Vajdaságban is hangsúlyosan megfogalmazódott a korábbi kisebbségi ideológiákkal, önmetaforákkal való kritikus szembenézés szükségessége. Tucatjával idézhetném azokat az írói megnyilatkozásokat, amelyek egyenesen a meghaladásuk szükségességét állítják. „A történelmi-szociológiai sorssírámok ideológikus irodalmi adaptációinak ideje lejárt, s ha az új tiltások nyomán meg is születik az új zugirodalom, irodalmi visszhangja nem lesz.” – írja például Hizsnai Zoltán 1991-ben a nagy vitát kiváltó, többek között a Fábry-örökséggel is szakítást sürgető Irodalmi Szemle-beli esszéjében.²⁷ Csiki László az erdélyiségtudat változásait tárgyaló 1991-es Korunk számában így összegzi az irodalmi transzszilvanizmussal szembeni ellenérzéseit: „föls felada-

tot magára vállalva a nemzeti tudat fenntartását különleges intenzitással és eszközökkel szolgálta. Eszközei azonban gyakran eluralkodtak rajta, önkörébe zárták. Mitikussá vált például. Kialakította a képes beszéd cinkos kétértelműségét, így azonban elfödte az alapfogalmakat... Az eddigi jelszavak, jelképek már nem használhatók bájló vagy ördögűző varázsígéteknek.²⁸ Balla Zsófia és Gál Éva Emese versben vet számot a transzszilvanista magatartással: „Minden ellenünk és nélkülünk történt... Nem itt élünk, hanem erényeinkben.” (Balla Zsófia: *Szóbeszéd*);²⁹ „Megszoktad-e, hogy itt festve van minden?... És nincs valódi harmat, / mert gyöngyszemeket könnyez ez az éj” (Gál Éva Emese: *Vízió*)³⁰. Bányai János Szenteleky Kornél születésének 100. évfordulója alkalmából egy, a korábbinál differenciáltabb Szenteleky-kép mellett állást foglalva megfogalmazza azt is, hogy mi ellen tiltakoztak valójában ők (az *Új Szimposion* első nemzedéke) már a hatvanas években: „A partikuláris ellen lázadtunk, a kultúrát részkérdésre és részfeladatra, az író *rész-szellemre* és *rész-érzelemre* redukáló – kisebbségi – intellektus ellen, mert úgy képzeltük, hogy a kultúra – a kisebbségi, meg a többségi kultúra is – csak teljes kultúra lehet... az irodalmat, a kisebbségi irodalmat is, ki akartuk menteni a közvetlen használhatóság nyűgéből. Nem hagytuk az irodalmat másra használni, mint arra, amire ősidők óta van. Más szóval komolyan vettük azt, hogy *esztétikum*, hogy *irodalmi érték*, tördöttünk azzal, hogy *irodalmi forma* és *irodalmi stílus*, sokat adtunk az irodalmi tájékozódásra, arra tehát, hogy otthon legyünk az irodalomban. És ezt bizony az átélt kisebbségi helyzetben, a kisebbségi helyzet ismeretében.”³¹ Juhász Erzsébet a kisebbségi léttel és a kisebbségi író helyzetével számot vető esszéiben szintén az irodalom teljesebb és tágasabb lehetősége és öntörvényűsége mellett érvel, szemben azokkal az álláspontokkal, amelyek szerepét kisebbségi sorsfaggatásra korlátoznák: „Az irodalom nem kizárólag kisebbségi sorskérdéseink megfogalmazására való, ennél sokkal szélesebb és bonyolultabb tartalmak kifejezésének eszköze. A »létezés szakma« egészében betöltött tapasztalataink megfogalmazására való.” „Az irodalmi műnek egyetlen igaz küldetése van, az, hogy a maga öntörvényű szabályai szerint minél magasabb esztétikai színvonalat érjen el.”³²

A mai elfordulás és a két háború közötti közösségi feladatokat felvállaló irodalmi hagyománytól és továbbélő örökségtől a Vajdaságban, Erdélyben és a Felvidéken nem előzmények nélküli. Gondoljunk csak az Új szimposzionisták, Tolnai Ottóék mellett például a Forrás harmadik és negyedik nemzedékére, az Egyszemű éjszaka, majd az Íródia nemzedékére, vagy olyan, ebből a szempontból is nagy jelentőségű alkotók munkásságára, mint például a Cs. Gyimesi Éváié, Grendel Lajosé. Ez pedig azt jelenti, hogy a legutóbbi években felélénkült viták csak részben magyarázhatók a történelmi, politikai változásokkal, az effajta nagy átalakulásokkor természetes világnézeti, ideológiai átrendeződésekkel, a korábbi értékek, magatartások átértékelésének igényével, netán az előttük járókkal szakítani vágyó trónkövetelő ifjú generációk fellépésével. Az elmúlt években az is kiderült, hogy az ún. rendszerváltozások a kisebbségi sors specifikumain lényegileg ezúttal sem változtattak, hacsak ezen múlna tehát, a kisebbségi író továbbra is mandátumosnak érezhetné és vallhatná magát. Csakhogy jóval a nyolcvanas évek végi átrendeződéseket megelőzve éppen a mandátummal kapcsolatos hitek és remények váltak kétségessé sokak számára. Akiket a küldetéses szerepek kudarcokkal terhes XX. századi tapasztalatai, a hagyományosan képviselendőnek vélt közösség és a képviselő-vátes viszonyának és mindkettőjük státuszának a kisebbségi sorsban is érzelhető megváltozása gondolkodtatott el a küldetéses irodalom időszűrését illetően. „A korszakváltás – ha van ilyen – nem a politikában következett be előbb. Pontosabb,

ha úgy fogalmazzunk: a közéletben nem következett be oly mértékben, mint a művészetben. Vagy tán a művészetről való gondolkodásunkban.” – írja Visky András abban az 1991-es esszéjében, amelyben a szolgáló irodalommal szembeni ellenérzéseit így összegzi: „A (kisebbségi) áldoztathozatal napiparancsa ugyanúgy a komor uniformizáció és humortalan bolsevizáció irányába hat, mint az, ami ellen megfogalmazódik... A szolgálat, abban a formában, ahogyan örökségként a két világháború közti megfogalmazásban reánk hagyományozódott, kizárólag a nép testében feloldott individuummal számolt.”³³ Balla Kálmán a hetvenes, nyolcvanas évek szlovákiai magyar líráját értékelő tanulmányában fogalmazza meg a következőket: „Válságba jutott az a magatartás, amely a fölérendelt elv, a közösség érdekeire hivatkozva tett engedményeket a személyiség rovására.”³⁴ Mindkét megnyilatkozás mögött ott érezhető az a XX. század végi általános létélmény, amely a nagy közösségi ideológiák, utópiák lejáratódásának, megszűnésének a terméke, amit a kisebbségben élő magyar értelmiségi kétszeresen is megtapasztalhatott a nagy baloldali utópia mellett a megmaradást legfőbb értékként tetelező nemzeti kisebbségi ideológiák kudarcát is átélve. Szembesülve a túlélésre berendezkedett stratégiák csődjével, azzal, hogy az egykori önmetaforák alapképlete, a teremtő fájdalom heroizmusa és a műalkotás pótszere csak egy szűk réteg számára jelenthet nagyon is kétséges megoldást, közösségi érvennyel nem bírhat, amint az utóbbi évtized szomorú exodusai bizonyítják.

Az individuum lázadása a kisebbségi magyar irodalmakban nem most kezdődött tehát, hanem a hatvanas–hetvenes években, akkor indultak azok a nemzedékek, amelyek az elődeik által föl vállalt szerepeket, az általuk képviselt irodalomeszményt már nem tudták és nem is akarták követni. Nem, mert már nem érezték magukat feljogosítva a közösség képviselőté, mert nem akarták a személyiség érdekeit egy elvont kollektívum mögé helyezni, s nem akarták összekeverni az erkölcsöt és az esztétikumot, mert a művészet autonómiája nevében elzárkóztak mindenféle eszközszerectől, s mert a szolgálatelvűség mellett szakítani vágytak az önkorlátozó „valóságábrázolással”. A hetvenes években a közösségközpontú és a személyiség- és esztétikumközpontú irodalomeszmény együttélése, de még az előbbi túlsúlya figyelhető meg mind a romániai, mind a szlovákiai magyar irodalomban (a jugoszláviaiban már akkor is fordítva). A nyolcvanas évtized második felében azonban az elkötelezett irodalmi irányzat háttérbe szorulása már egyre nyilvánvalóbb, s vele együtt az egykori önmetaforák olyan újabbkori ideológiai és irodalmi áthallásaié is, mint a sajátosság méltósága, amit Cs. Gyimesi Éva már 1984-ben a transzszilvanizmushoz hasonló defenzív, passzív ideológiaként értelmez, s helyette aktív önvédelmi ideológiát sürget, s még inkább a közösségi ideológiák helyett politikai jogvédelmet, az egyetemes emberi és kisebbségi jogok szavatolását.³⁵ Jóllehet a művek számarányát tekintve ezt az áthangolódást Erdélyben még a kilencvenes évek elején is nehéz lenne igazolni,³⁶ de az értékes művek fogyatkozása, a kritika másfajta irodalomeszményt preferáló határozott fordulata és a kifejezőmód átalakulása mind ebbe az irányba mutat. „A hagyományos, vagy inkább megszokottabb kifejezés kultúrájának, a transzszilván „potenciális szimbolizmusnak”, az etikai idealizmushoz illő képes beszédnek a visszább szorulásával számolhatunk tehát” – írja az évtizedfordulón a mai romániai magyar irodalom egyik legjobb hazai ismerője, Bertha Zoltán.³⁷

A fenti tendencia, az önmetaforás örökségek háttérbe szorítása a kilencvenes években csak fokozódni látszik, s ebben az eddigieken túl nyilván szerepet játszik a Kelet-Közép-Európában lezajlott nagy történelmi változások számos következménye is. Például az, hogy a diktatúrák falának leomlása mindenféle szempontból közelebb hozta

egymáshoz a határon túli és az anyaországi nemzetrészeket, aminek eredményeként a kisebbségi magyarság az elkülönülés helyett a szellemi, tudati integrálódás felé halad inkább, s az egységes virtuális magyar nemzet szerves részének kezdi tekinteni magát, ami az irodalomban is az egyetlen magyar irodalom tudatot erősíti, szemben a bármiféle sajátosságok hangsúlyozásával.³⁸ Az is tekinthető az elmúlt évek következményének, hogy „az irodalom – úgy ahogy a szocializmusban volt – nemzeti intézményként megszűnt.”³⁹ Szerepe, súlya a nemzeti közösségek életében leértékelődött, ami úgy is értelmezhető, hogy az irodalom most kerül a helyére, a társadalommegváltó intézmények sorából a művészetek sorába. A parlamentáris demokrácia társadalmi, politikai intézményeinek, a pártoknak, a nyilvánosságnak a létrejötte kétségtelenül mentesíti még a kisebbségi irodalmakat is a hagyományos politikai szerepvállalás alól.

A kisebbségi ideológiák és az irodalmi önmetaforák létrejötte – amint láthattuk – a trianoni trauma eredménye volt, s bár ez nem szűnt meg, ma már nyilvánvaló, hogy nincs mire várni, nem érdemes a túlélésre spekulálni, a helyállást heroizáló, védekező, vigaszideológiákkal felvérteznie magát a kisebbségi magyarságnak. Helyette sokkal inkább szükséges a politikai, jogi, kulturális önépítő és érdekvédelmi küzdelem megszervezése és folyamatos gyakorlása a megfelelő eszközökkel. Ebben részt vehet az író is, elsősorban polgárként, de ha úgy érzi, mint Sütő András, hogy „a művészi cselekvésnek nem jelentéktelen a szerepe valamely kollektív magatartás kialakításában”,⁴⁰ akár íróként is, mégis igaza volt Bányai Jánosnak, amikor a Tokaji Íróklubban azt mondta 1994-ben, hogy a költőn a kiáltás nem kérhető számon, „mert a vers nem a kollektív élmények szócsove, s a költő sem vehető ama kiválasztottnak, akinek megadatott a megnevezés és a kiáltás joga vagy képessége és felelőssége. Ez nem jelenti, hogy a kiáltás vagy akár az egyetemes kiáltás érvényét veszítette volna a költészet világában.”⁴¹ Ezért van igaza Grendel Lajosnak is, amikor azt írja naplójába: „Legyen az író a nemzet lelkiismerete, de ne legyen a nemzet szuronya.”⁴²

A XX. században világtendencia, hogy a művészet mint közösségi rítus és kulturális kötőerő egyre veszít szerepéből, s úgy tűnik, a magyar nyelvterületen is vége lesz lassan a művészettel szembeni társadalmi megbízatások és elvárások korának, s vele az irodalom közvetlen nemzeti szerep- és feladatvállalásának. Ennek ellenére nem hiszem, hogy valaha is megkérdőjelezhető lesz az olyan irodalmi mű létjogosultsága, melynek szerzője csupán csak belső kényszerből, a lélek hangjára hallgatva az individuum és a szűkebb-tágabb közössége legfontosabb létkérdéseire egymással összefüggésben keresi a választ. Nem kérdőjelezhető meg, amíg az ember személyes szuverenitására kényesen bár, de közösségben akar élni. S nem kérdőjelezhető meg, amennyiben esztétikailag értékes alkotásról van szó, mert egy sokszínű, plurális szellemi, irodalmi életben minden értéknek helye kell, hogy legyen. Az igazán jelentős műalkotáson, a remekművön pedig éppúgy ott kélik „a hely, idő és körülmény marka nyoma”, mint a szerzője nyakán – ahogy Sütő András kívánta az emlékezetes, Csipkerózsikát ébresztgető írásában⁴³ –, függetlenül az alkotói szándékoktól és bármiféle elvárásoktól, mert ahogy Esterházy Péter mondotta volt egy szintén sokat idézett szövegében: „ha egy kicsit is jó, akkor úgyis nyakig az egészben...”⁴⁴ Az irodalom tehát különösebb ideológiák és programosság nélkül is betölti a T. S. Eliot által említett nagyon áttételes és nehezen ellenőrizhető társadalmi hivatását, hiszen az olyan nemzeti kultúrában, amelynek valamennyi része közt szüntelen kölcsönhatás érvényesül, az irodalom a nyelv működtetésével, tágításával és finomításával – színvonalának és erejének mértékében – az egész nemzet beszédét és érzékenységét (és így önismeretét – E. T.) befolyásolja.⁴⁵

JEGYZETEK

1. Olasz Sándor meghatározása (Tiszatáj. 1996. 1. 12.).
2. Igaz, ő konkrétan a költészetről beszél, de mondandójának jellege, úgy vélem, lehetővé teszi az irodalom egészére vonatkozó általánosítást. T. S. Eliot: A költészet társadalmi hivatásáról. In: *Káosz a rendben*. Gondolat. Bp., 1981. 322–347.
3. Idézi Turczel Lajos a *Két kor mezsgyéjén* című könyvében. Madách. Bratislava, 1983. 85.
4. Czine Mihály: *Erdélyi csillagok*. Utószó. Népszava. Bp., 1988. 515.
5. Benkő Samu: *Toleráns nemzeti kultúrák*. Korunk. 1991. 10. 1211.
6. Ekként értékeli Pomogáts Béla (*Transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*. Akadémiai. Bp., 1983.) és Szávai Géza is (*Helyzettudat és irodalom*. Dácia. Kolozsvár-Napoca. 1980.).
7. Tánzos Vilmos: *Az erdélyiség mítoszstanitása*. Korunk. 1991. 10. 1238.
8. Pomogáts Béla i. m. 84–85.
9. Cs. Gyimesi Éva: *Gyöngy és homok*. Kriterion. Bukarest, 1992. 5.
10. Uo. 45.
11. Cs. Gyimesi Éva: A teremő fájdalom költője (Áprily Lajos). In: *Erdélyi csillagok*. Héttorony. Bp., 1990. 129.
12. Idézi Cs. Gyimesi Éva: *Gyöngy és homok*. 45.
13. Reményik Sándor: *Lehet, mert kell*. In: *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Héttorony. Bp., 1989. 127.
14. Turczel Lajos: *Két kor mezsgyéjén*. Madách. Bratislava, 1983. 102.
15. Fábry Zoltán: Stószai előszó. In: *Stószai délelőttök*. Madách. Bratislava, 1968. 18.
16. Idézi Turczel Lajos i. m. 229–230.
17. Fónod Zoltán: *Tegnapi önismeret*. Madách. Bratislava, 1988. 106.
18. Görömbei András: *A csehszlovákiai magyar irodalom 1945–1980*. Akadémiai. Bp., 1982. 84.
19. Fónod Zoltán i. m. 108.
20. Bori Imre: *Szenteleky Kornél*. Forum. Újvidék, 1994. 186.
21. Bori Imre: *Jugoszláviai magyar irodalom rövid története*. Forum. Újvidék, 1982. 93.
22. Bori Imre: *Szenteleky Kornél* 182.
23. Utasi Csaba: *Irodalmunk és a Kalangya*. Forum. Újvidék, 1984. 20.
24. Fónod Zoltán: *Tegnapi önismeret*. 109.
25. Pomogáts Béla: *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*. Magvető. Bp., 1987. 8.
26. *Vergődő szél*. A kárpátaljai magyar irodalom antológiája 1953–1988. Magvető–Kárpáti. Bp.–Ungvár, 1990. 594.
27. Híznyai Zoltán: *Vízilótetem, avagy a szénfekete tarkó*. Irodalmi Szemle. 1991. 5.
28. Csiki László: *Az Erdély-tudat változatai*. Korunk. 1991. 10. 12145–15.
29. Balla Zsófia: *Szóbeszéd*. Látó. 1991. 10. 1171–1172.
30. Gál Éva Emese: *Vízió*. Helikon. 1990. 22. 6.
31. Bányai János: *Két kisebbségi (nemzetiségi) magyaróra*. Híd. 1994. 1–4. 5–6.
32. Juhász Erzsébet: *Esti Följegyzések (Egy évad a balkáni pokolból)*. JMMT–Forum. Újvidék, 1993. 12. és 120.
33. Visky András: *Szolgálni és (ki)szolgálni*. Korunk. 1991. 5. 547–550.
34. Balla Kálmán: *Költészetünk két évtizede*. Irodalmi Szemle. 1991. 2. 211.
35. Cs. Gyimesi Éva: *Levélváltás Gáll Ernővel*. In: *Honvág a hazában*. Pesti Szalon. Bp., 1993. 111–138.
36. Pálffy Zoltán: *Versfogyatkozás*. Sodrás. 1993. 1. 27.
37. Bertha Zoltán: *A posztmodern felé*. Alföld. 1991. 2. 31.
38. Jakó Zsigmond: *Erdélyiség vagy összmagyarág*. Korunk. 1991. 10. 1223.

39. Konrád György: Valami elmúlt. In: *Az újjászületés melankóliája*. Pátria. Bp., 1991. 329.
40. Sütő András: Szabad-e a nyelvből kultuszt csinálni? Beszélgetés Mezei Andrással. In: *Évek hazajáró lelkek*. Kriterion. Bukarest, 1981. 239.
41. Bányai János: *Szarajevó, 1986 és azután*. Látó. 1995. 2. 73.
42. Grendel Lajos: *Rosszkezdtem naplója*. Új Forrás Könyvek 11. Tatabánya, 1992. 48.
43. Sütő András: Csipkerózsika. In: *Sikaszoói fenyőforgácsok*. Ifjúsági Lap és Könyvkiadó–Berzsenyi társaság. Bp., 1987. 144.
44. Esterházy Péter: *Kis magyar pornográfia*. Magvető. Bp., 1984. 10.
45. S. Eliot i. m. 342.

